

Νίκος Δεμερτζής*

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ '80

Όπως η κουλτούρα, έτσι και η πολιτική κουλτούρα είναι μια έννοια που χαρακτηρίζεται από ασάφεια καθώς αποτελεί πεδίο αντιτιθέμενων ερμηνειών και θεωρητικών παραδειγμάτων. Μπορεί δηλαδή να οριστεί με πολλούς τρόπους οι οποίοι, ανάλογα με το θεωρητικό τους υπόβαθρο, να εξυπονοούν διαφορετικές μεθοδολογικές και ερμηνευτικές επιλογές.

Εάν ακολουθήσει κανείς τη δομολειτουργική θεώρηση της πολιτικής κουλτούρας είναι υποχρεωμένος να την αντιληφθεί ως ιδιαίτερο υποσύστημα εισροών του πολιτικού συστήματος και να τη μελετήσει με συμπεριφορικές μεθόδους.¹ Να προσεγγίσει δηλαδή την πολιτική κουλτούρα ως το σύνολο των ατομικών ψυχολογικών προσανατολισμών προς πολιτικά αντικείμενα, χρησιμοποιώντας ως μονάδα ανάλυσης τις στάσεις (attitudes) και την τεχνική του ερωτηματολογίου.

Εάν όμως υιοθετηθεί μια μη δομολειτουργική θεώρηση της πολιτικής κουλτούρας, η ανάλυση απαγκιστρώνεται από τη μέτρηση στάσεων και τη λογική του συστημισμού και εστιάζεται σε εναλλακτικές παραμέτρους: στην ιστορική-εξελικτική διερεύνηση, στη σχέση πολιτικών δομών και πολιτικής δράσης και στη συνεξέταση πολιτικών προδιαθέσεων και πολιτικής συμπεριφοράς.² Απ' αυτή την άποψη, η πολιτική κουλτούρα δεν θα ήταν απλώς αποτέλεσμα της πολιτικής κοινωνικοποίησης, αλλά αυτός καθ' εαυτόν τρόπος ανάδυσης και θέσμισης του πολιτικού μέσα στις συγκεκριμένες χωροχρονικές ορίζουσες της εκά-

* Δέκτορας στο Πάντειον Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών.

1. Βλ. G. Almond / S. Verba, 1965.

2. Βλ. R. Tucker, 1973.

στοτε κοινωνίας. Πλην της καταγγελίας του δυτικισμού, του ψυχολογισμού, του συστημισμού και του ατομοκεντρισμού της προσέγγισης του Almond, μια εναλλακτική εννοιολόγηση της πολιτικής κουλτούρας, στο πλαίσιο της σύγχρονης μετα-παρσονικής κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας, συνεπάγεται κατά πάσαν πιθανότητα και διαφορετικές ή/και συμπληρωματικές τυπολογίες. Ωστόσο, οι όποιες τυπολογίες δεν μπορούν να εφαρμοστούν αψηφόμενα και ανεξάρτητα από το εκάστοτε εμπειρικό υλικό της έρευνας. Οφείλουν να αναφέρονται λειτουργικά σε συγκεκριμένο κάθε φορά ιστορικό πεδίο.

Στα όσα θα ακολουθήσουν σχετικά με την ελληνική πολιτική κουλτούρα της δεκαετίας που προηγήθηκε, με τον όρο «πολιτική κουλτούρα» θα εννοείται το σύνολο των σχημάτων γνώσης, αντίληψης και πρακτικής που, συγχρονικά και διαχρονικά, σημασιοδοτούν και θεσμίζουν τη σφαίρα του πολιτικού.³ Ευθύς εξαρχής, όμως, πρέπει να διευκρινιστεί ότι η ελληνική πολιτική κουλτούρα, όπως εξάλλου και κάθε εθνική πολιτική κουλτούρα, δεν είναι διαχρονικά και συγχρονικά ομοιογενής. Είναι μικτή και, σε παραλλάσσουσες αναλογίες, διαφοροποιημένη. Αποτελείται δηλαδή από ιδιαίτερες πολιτικές υποκουλτούρες. Νομιμοποιούμαστε ωστόσο να μιλάμε σ' ένα γενικό επίπεδο αναφοράς για «εθνική πολιτική κουλτούρα» ή, αλλιώς, για την πολιτική κουλτούρα μιας ολόκληρης κοινωνίας: 1) στο βαθμό που αντιλαμβανόμαστε αυτή την πολιτική κουλτούρα ως μια αντιφατική και σύμπλοκη ενότητα διαφορετικών επιπέδων βάθους, και 2) στο βαθμό που σε κάθε κοινωνία διακριβώνεται ένας κεντρικός πυρήνας σχημάτων πολιτικής γνώσης, αντίληψης και δράσης, ορισμένες κεντρικές πολιτικές σημασίες, αξίες και τρόποι πολιτικής συμπεριφοράς, κοινές σ' όλα τα μέλη και τις ομάδες της. Αυτές οι κεντρικές, όσο και κοινές, σημασίες και τρόποι εκδήλωσης της κοινωνικότητας στο πολιτικό επίπεδο, δεν αφορούν απλώς τις συνέπειες των ηγεμονικών πολιτικών στρατηγικών

3. Εδώ αντιλαμβανόμαστε την έννοια του «σχήματος» ως τρόπο οργάνωσης και επανοργάνωσης της εμπειρίας των υποκειμένων σε πρακτικό, γνωστικό, θυμικό και αντιληπτικό επίπεδο. Μ' αυτό τον τρόπο χρησιμοποιεί ως βασική αναλυτική κατηγορία το σχήμα ο Bourdieu (1977). Βλ. επίσης Δεμερτζής, 1989, σ. 335-6.

σε δεδομένο χωροχρόνο, αλλά συνιστούν την αμοιβαία κοινή πρακτική πολιτική γνώση των υποκειμένων, όπως επίσης και την κοινή πολιτική τους παράδοση. Στη βάση, λοιπόν, αυτών των δύο συντεταγμένων, μπορεί κανείς να μιλήσει για την ελληνική πολιτική κουλτούρα εν γένει.

Στη χώρα μας, πάντως, η επιστημονική και ερευνητική ενασχόληση όσον αφορά και την προβληματική της πολιτικής κουλτούρας γενικότερα και την ελληνική πολιτική κουλτούρα ειδικότερα, είναι περιορισμένη, και έως λίαν προσφάτως περίπου μηδαμινή. Ανακύπτουν, ωστόσο, ορισμένα ερωτήματα για το μελετητή που θα ήθελε να εντρυφήσει στο θέμα: α) η θεωρία και η τυπολογία του Almond για την πολιτική κουλτούρα⁴ μπορεί να εφαρμοστεί ως έχει στην ελληνική περίπτωση; β) αρκεί η εν λόγω τυπολογία για να καλύψει διαχρονικά την ελληνική πολιτική πραγματικότητα; γ) τι πρέπει να νοηθεί ως «πολιτικό» στην ελληνική πολιτική κουλτούρα; Κατά καιρούς έχουν δοθεί ορισμένες απαντήσεις στα τρία ερωτήματα: Η Αδαμαντία Πόλλις⁵ θεωρεί ότι οι κατηγορίες των Almond και Verba (κοινοτική, υποτακτική, συμμετοχική) δεν είναι εφαρμόσιμες στην ελληνική περίπτωση. Η σύγχρονη ελληνική πολιτική κουλτούρα δεν είναι συμμετοχική, επειδή λείπει το θεσμικό πλέγμα που διαμεσολαβεί μεταξύ των οργανωμένων κοινωνικών συμφερόντων και του κράτους. Ούτε υποτακτική είναι διότι οι Έλληνες δεν προσανατολίζονται υποτελώς στις εκροές και μόνο του πολιτικού συστήματος. Αλλά ούτε και κοινοτική είναι, αφού οι πολίτες αναγνωρίζουν την ύπαρξη ενός πολιτικού συστήματος.

4. Για τους Almond και Verba (1965), πολιτική κουλτούρα είναι το σύνολο των ψυχολογικών προσανατολισμών των ατόμων προς πολιτικά αντικείμενα. Οι «ψυχολογικοί» προσανατολισμοί μπορεί να είναι «γνωστικοί», «θυμικοί» ή και «αξιολογικοί», κατά την κλασική τυποποίηση του Parsons. Ως πολιτικά αντικείμενα εκλαμβάνονται: το πολιτικό σύστημα, οι δομές εκροών, οι δομές εισροών και ο ίδιος ο φορέας της πολιτικής συμπεριφοράς ως άτομο. Ανάλογα με το προς ποια πολιτικά αντικείμενα κατευθύνεται ο εκάστοτε προσανατολισμός, οι Almond και Verba διακρίνουν τρεις ιδεατούς τύπους πολιτικής κουλτούρας και υποκουλτούρας: τον κοινοτικό (parochial), τον υποτακτικό (subject) και το συμμετοχικό (participatory). Βλ. επίσης Βεντούρης, 1977, σ. 108-119, Δεμερτζής, 1989, σ. 262-8.

5. A. Pollis, 1977, σ. 8.

Για τη συγγραφέα, η ελληνική περίπτωση χαρακτηρίζεται από έντονη πολιτικοποίηση των υποκειμένων, αλλά οι δραστηριότητες και οι αξιολογήσεις τους συγκροτούνται βάσει προσωποποιημένων στόχων, τους οποίους προσδοκούν να υλοποιήσουν «συμμετέχοντας» ατομικά. Για τον Διαμαντούρο,⁶ μια μετεξελιγμένη έννοια της πολιτικής κουλτούρας που δεν εξαντλείται στις αξίες και τη μέτρηση στάσεων θα μπορούσε να συνεισφέρει πολύ περισσότερο στην ανάλυση και της ελληνικής περίπτωσης, τονίζοντας ως εναλλακτικά σημεία αναφοράς τις κοινωνικές δομές, την ιστορική εξέλιξη, τους κοινωνικούς δράστες και την ανάπτυξη ή υπανάπτυξη της κοινωνίας. Αποτιμώντας τα συμπεράσματα μιας πρόσφατης διεθνούς έρευνας, ο Καφετζής⁷ θεωρεί ότι, πέρα από τη χρήση της παραδοσιακής θεωρίας και μεθοδολογίας της πολιτικής κουλτούρας, για τη μελέτη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας προέχει η διερεύνηση των κοινωνικών όρων του «πολίτη» και της «πολιτικής» και ο τρόπος με τον οποίο οι δύο έννοιες συγκροτούνται και σημασιοδοτούνται θεσμικά.

Ανεξάρτητα από τη θεωρητική και μεθοδολογική σκοπιά, κοινή είναι η διαπίστωση όσων έχουν ασχοληθεί ως τώρα με το θέμα ότι η σύγχρονη ελληνική πολιτική κουλτούρα είναι μεταβατική.⁸ Η σημερινή ελληνική πολιτική κουλτούρα χαρακτηρίζεται από την πολύτροπη συνύπαρξη παλαιού και νέου. Κατά την ορολογία του Almond, στη σύγχρονη μεταβατική ελληνική πολιτική κουλτούρα παρατηρείται υπαναχώρηση των παραδοσιακών υποτακτικών και κοινοτικών στοιχείων και παράλληλη προβολή των συμμετοχικών. Πέρα όμως από τη δομολεειτουργική ορολογία και τον εξυπονοούμενο εξελικτισμό της, το ζητούμενο για την ελληνική πολιτική κουλτούρα είναι ο προσανατολισμός των μεταβατικών τάσεών της.

Ο συνδυασμός, πάντως, παραδοσιακών και νεοτερικών στοιχείων στην ελληνική πολιτική κουλτούρα δεν είναι κάτι το καινοφανές. Η σύγκρουση παλαιού και νέου χρονολογείται ήδη από καταβολής του νεοελληνικού κράτους, έλαβε ποικίλες και πε-

6. Ν. Διαμαντούρος, 1983, σ. 43-44.

7. Π. Καφετζής, 1988, σ. 65-66.

8. Βλ. Π. Καφετζής, 1988, σ. 65· Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, 1987, σ.

24· Ν. Διαμαντούρος, 1983, σ. 59-60· Ν. Δεμερτζής, 1989, σ. 331.

ρίεργες μορφές και αφορά την ίδια την εθνική ταυτότητα των νεοελλήνων. Στο πλαίσιο της παρούσας εισήγησης δεν είναι βεβαίως δυνατόν να διατρέξουμε την εν γένει εξέλιξη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Ίσως μας δοθεί αλλού η ευκαιρία. Εξάλλου, το έργο των Τσουκαλά, Φίλια, Μουζέλη, Μοσκάφ κ.ά. έχει συμβάλει τα μέγιστα στην κατεύθυνση αυτή. Θα αναφερθώ, λοιπόν, εδώ σε ορισμένες βασικές ορίζουσες της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας της δεκαετίας του '80, και παρεπιπτόντως μόνον θα θίξω μερικά ερωτήματα που αφορούν τη μεταβατικότητα της.

Η πολιτική κουλτούρα της περιόδου αυτής, ωστόσο, αποτελεί συνέχεια μιας βαθιά ριζωμένης παράδοσης. Μεταφέροντας στο πεδίο της πολιτικής κουλτούρας την τριμερή διάκριση του Williams⁹ ανάμεσα σε «ζωντανή κουλτούρα», «κουλτούρα μιας περιόδου» και «επιλεκτική παράδοση» (τη διαπλοκή δηλαδή συγχρονίας/διαχρονίας), θα έλεγα ότι η ελληνική πολιτική κουλτούρα του '80 χαρακτηρίστηκε από την όσμιωση και τη διαμεσολάβηση στοιχείων του απώτατου και απώτερου παρελθόντος με στοιχεία σύγχρονα και νεότερικά. Η ζωντανή πολιτική κουλτούρα του '80 διύλισε σχήματα πολιτικής γνώσης, αντίληψης και δράσης μιας ολόκληρης ιστορικής περιόδου δύο τουλάχιστον αιώνων, διαμορφώνοντας έτσι, μέσα από συνέχειες και ασυνέχειες, την επιλεκτική της παράδοση. Κύριοι λειτουργικοί άξονες της παράδοσης αυτής είναι: 1) Η μόνιμη αναπαραγωγή και συμβολική μεταφορά στην πολιτική θρησκευτικών αναπαραστατικών σχημάτων. 2) Ο προσωποκρατικός χαρακτήρας των πολιτικών σχέσεων (σχέσεις προστασίας/πελατείας). 3) Η ανίσχυρη δημόσια σφαίρα και η αμυντική πολιτική δράση. 4) Χαμηλός βαθμός εξειδίκευσης κοινωνικών και πολιτικών ρόλων. 5) Σύγχυση θεσμών και φορέων. 6) Παραταξιακότητα της πολιτικής αντιπαράθεσης.

Για να κατανοηθεί καλύτερα η ιδιαιτερότητα της επιλεκτικής παράδοσης της πολιτικής κουλτούρας στην Ελλάδα θα δανειστώ δύο ιδεοτυπικές κατηγορίες του Apter¹⁰ που αναφέρονται

9. R. Williams, 1975, σ. 66-70.

10. D. Apter, 1965, σ. 83-87 και 250-251.

στις παραδοσιακές (πολιτικές) κουλτούρες: την εργαλειακή (instrumental) και την πληρωτική (consummatory). Σε αντίθεση με άλλες χώρες, που συνήθως τις κατατάσσουμε στην κατηγορία «λιγότερο ανεπτυγμένες», η επιλεκτική παράδοση της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας είναι κατά βάση «εργαλειακή»: αν και η θρησκευτική συμβολική διάσταση ήταν και είναι μόνιμως παρούσα, στον ελλαδικό χώρο δεν επικράτησε ένα πανσυλλεκτικό πληρωτικό σχήμα θρησκευτικής ερμηνείας του κόσμου, όπου πολιτική, οικονομία και οικογένεια εντάσσονται σε ενιαίο κοσμοθεωρητικό φουνταμενταλιστικό σύστημα. Οι ιδιαίτερες ιστορικές συγκυρίες διαμόρφωσαν έναν εργαλειακό τρόπο τοποθέτησης του ατόμου στον κόσμο, έτσι ώστε οικονομία, οικογένεια, θρησκεία και πολιτική, αν και συναπτόμενες, να εσωτερικεύονται ως σχετικά αυτόνομες σφαίρες δραστηριότητας. Κατά συνέπεια, οι βασικές ικανοποιήσεις των υποκειμένων δεν συστρέφονταν κατά κύριο λόγο σε υπερβατικές αξίες και αρχές που θα ακύρωναν εξ' υπαρχής την αυτονομία οποιουδήποτε ενεργήματος, όπως συμβαίνει στις ονομαζόμενες «πληρωτικές» παραδοσιακές κουλτούρες. Στις εργαλειακές παραδοσιακές κουλτούρες, οι θεμελιώδεις καθημερινές ικανοποιήσεις παρέχονται από την αμεσότητα ή την προσδοκώμενη αμεσότητα της πραγμάτωσης στόχων που προκύπτουν από τις επιταγές της συμβίωσης. Ο εργαλειακός χαρακτήρας της πολιτικής παράδοσης στην Ελλάδα, ως ιδιαίτερη εκδήλωση μιας πρακτικής πολιτικής συνείδησης που υπακούει στη δική της λογική, αποτυπώθηκε και αποτυπώνεται στον προσωποκρατικό χαρακτήρα της πολιτικής θέσμισης, στο ρόλο της οικογένειας και στις σχέσεις πολιτικής πελατείας.

Βεβαίως, η διάκριση ανάμεσα σε «πληρωτική» και «εργαλειακή» παραδοσιακή πολιτική κουλτούρα έχει αναλυτικό χαρακτήρα. Στην πραγματικότητα, όλες οι παραδοσιακές πολιτικές κουλτούρες είναι σε παραλλάσσουσες αναλογίες πληρωτικές και εργαλειακές ταυτόχρονα. Ωστόσο, εκείνο που έχει σημασία για τη μετέπειτα εξέλιξή τους είναι ακριβώς η ιδιογένεια της αναλογίας αυτών των δύο πολιτισμικών συντεταγμένων. Στο συγκριμένο σημείο, όμως, θα επανέλθουμε σε λίγο, αφού αναφερθούμε πρώτα στις νεότερες ορίζουσες της ζωντανής πολιτικής κουλτούρας στην Ελλάδα της δεκαετίας του '80.

Από τις ως τώρα αναλύσεις, θα μπορούσε κανείς να συνοψίσει τις νεότερες τάσεις της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας του '80 στα εξής τέσσερα σημεία: 1) Βαθμιαία επούλωση των τραυματικών πολιτικών εμπειριών (διχασμός, εμφύλιος). 2) Ανανέωση του πολιτικού προσωπικού. 3) Επέκταση της πολιτικής συμμετοχής. i) Διεύρυνση της πολιτικής επικοινωνίας. Εδώ φυσικά δεν θα προβώ σε μία προς μία ανάλυση των εν λόγω τάσεων. Τις μνημονεύω απλώς για να προχωρήσω στη συνεξέτασή τους με τα παραδοσιακά στοιχεία της πολιτικής μας κουλτούρας. Σύμφωνα με τη θεώρηση της έννοιας της πολιτικής κουλτούρας που υιοθετήσαμε, ως του συνόλου δηλαδή των σχημάτων γνώσης, αντίληψης και δράσης που σε κάθε κοινωνία θεσμίζουν τη σφαίρα του πολιτικού, η σχέση παράδοσης και νεοτερικότητας στην ελληνική πολιτική κουλτούρα δεν πρέπει να εννοηθεί ως ασυνάφεια (incongruence) ανάμεσα σε δύο ετερογενείς πόλους (όπως θα αναγκαζόταν να υποθέσει κανείς αν ακολουθούσε το θεωρητικό μοντέλο του (Almond). Ως ασυνάφεια δηλαδή ανάμεσα σε εκσυγχρονίζουσες δομές και παραδοσιακές πολιτικές στάσεις. Εφόσον η πολιτική κουλτούρα, κατά την άποψή μας, δεν αφορά απλώς τις στάσεις και τους ψυχολογικούς προσανατολισμούς, αλλά και τη δομούσα δράση, και συνεπώς και τις δομές, ο μεταβατικός χαρακτήρας της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας έγκειται στη σχέση ανάμεσα σε δύο διαφορετικούς τύπους πολιτικής κουλτούρας, και όχι στην αντίθεση πολιτικών δομών και πολιτικής κουλτούρας. Αυτό νομίζω ότι ισχύει σε όλες γενικά τις περιπτώσεις κοινωνικού και πολιτικού μετασχηματισμού. Πρόκειται για τη σχέση ανάμεσα σε μια εκσυγχρονίζουσα πολιτική κουλτούρα και την επιλεκτική πολιτική παράδοση. Το ποια είναι, σε περιόδους μετάβασης, η σχέση αυτή, εξαρτάται κάθε φορά από τη φύση και το χαρακτήρα τόσο της εκσυγχρονίζουσας όσο και της παραδοσιακής πολιτικής κουλτούρας, όπως επίσης και από μια ολόκληρη σειρά παραγόντων που δεν μπορούμε να τους εξετάσουμε εδώ.¹¹ Η φυσιογνωμία της ζωντανής μεταβατικής πολιτικής κουλτούρας της Ελλάδας του '80 συνίσταται ακριβώς στην ιδιαιτερότητα της σύναψης παρα-

11. S. Huntington / J. Dominguez, 1975, σ. 11-15.

δοσιακών και εκσυγχρονιστικών τάσεων.¹²

Πιστεύω πως η σχέση αυτών των δύο τάσεων της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας δεν είναι απλή σχέση αντίθεσης. Ούτε όμως τελούν η μία ερήμην της άλλης, υπό την έννοια ότι υπάρχουν σήμερα στη χώρα εκτεταμένα ή έστω σημαντικά τμήματα του πληθυσμού απομονωμένα σε τέτοιο βαθμό ώστε να μη μετέχουν στα δίκτυα πολιτικής επικοινωνίας. Ο όρος «δual society» (dual society) παρότι λειτουργικός, δεν ανταποκρίνεται, νομίζω, πλήρως στην ιδιαιτερότητα της μεταβατικής ελληνικής πολιτικής κουλτούρας.¹³ Κατά τη γνώμη μου, τη σχέση παράδοσης και νεοτερικισμού στην ελληνική πολιτική κουλτούρα την ερμηνεύει καλύτερα ένα φαινόμενο που θα το ονόμαζα «ανεστραμμένο συγκρητισμό». Τι είναι όμως ο «συγκρητισμός»; Ετυμολογικά, ο όρος δημιουργήθηκε για να αποδώσει την τάση των κατοίκων της Κρήτης να ενωθούν, παρά τις μεταξύ τους διαφορές, για να αντιμετωπίσουν εξωτερικούς εχθρούς. Εν συνεχεία πολιτογραφήθηκε σε όλες σχεδόν τις διεθνείς γλώσσες για να υποδηλώνει τη «συνένωση ετερογενών στοιχείων». Οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι έκαναν συχνή χρήση της έννοιας αυτής για να ερμηνεύσουν τη διαδικασία προσπολιτισμού (acculturation) μέσα από τη διεύρυνση της επικοινωνίας και της επαφής διαφορετικών πολιτισμικών προτύπων. Πρόκειται για την υιοθέτηση καινοφανών πολιτισμικών στοιχείων υπό όρους τέτοιους ώστε τα εν λόγω στοιχεία να προσαρμόζονται στην ήδη υπάρχουσα πολιτισμική και πολιτιστική κληρονομιά ενός λαού ή μιας κοινωνικής ομάδας. Ένας προνομιακός χώρος μελέτης του συγκρητισμού για τους ανθρωπολόγους υπήρξε η θρησκευτική πρακτική, και ειδικότερα ο θρησκευτικός προσηλυτισμός. Το γεγονός ότι

12. Δεν πρέπει, πάντως, το «παραδοσιακό» και το «εκσυγχρονιστικό» να εκληφθούν ως στατικές κατηγορίες. Κι αυτό επειδή, πρώτον, ο εκσυγχρονισμός, ως γενική διαδικασία κοινωνικής αλλαγής, και η νεοτερικότητα, ως ιστορική εμπειρία, στηρίζονται σε μεγάλο βαθμό στην παράδοση. Και κατά δεύτερο λόγο, διότι η ίδια η παράδοση αλλάζει. Το παραδοσιακό δεν είναι εξορισμού «συντηρητικό» και ανασχετικό της οποιας δυναμικής κοινωνικού μετασχηματισμού, όπως επίσης και ο εκσυγχρονισμός ως διαδικασία κοινωνικού μετασχηματισμού δεν ταυτίζεται εξ ανάγκης με τον «εκδυτικισμό». Βλ. ενδεικτικά, Apter, 1965, σ. 56-7.

13. Κ. Κουτσούκης, 1988, σ. 157-158.

για να αναπαραχθεί η χριστιανική θρησκευτική πρακτική προσαρμόστηκε στα προϋπάρχοντα πολυθεϊστικά παγανιστικά σχήματα θρησκευτικής δράσης αποτελεί ακριβώς φαινόμενο πολιτισμικού συγκρητισμού.¹⁴ Την έννοια του συγκρητισμού τη χρησιμοποίησαν και ορισμένοι θεωρητικοί της πολιτικής ανάπτυξης για να σημασιοδοτήσουν τον λειτουργικό ενδοσυσχετισμό ετερόκλητων πολιτισμικών και ιστορικών στοιχείων.¹⁵ Ειδικότερα, όσον αφορά την προβληματική της πολιτικής κουλτούρας, συγκρητισμός είναι η υιοθέτηση εκ μέρους των κοινωνικών υποκειμένων μιας σειράς έκδηλων πολιτισμικών/πολιτικών χαρακτηριστών, οι οποίοι αφορούν νεότερικά πρότυπα πολιτικής συμπεριφοράς, με όρους όμως που συμμορφώνονται στα βαθύτερα και μονιμότερα νοηματικά σχήματα της παραδοσιακής τους πολιτικής κουλτούρας. Μολονότι τα νεότερικά πρότυπα συμπεριφοράς συμμορφώνονται στα παραδοσιακά σχήματα, δεν χάνουν την αρχική εκσυγχρονιστική λειτουργία τους.¹⁶ Θα μπορούσε, λοιπόν, να ειπωθεί ότι ο συγκρητισμός είναι αποτέλεσμα αναεργητικής / ανασυγκρότησης της πολιτικής παράδοσης μέσα από νεότερικά σχήματα και μορφές, η οποία οδηγεί τελικά σε εκσυγχρονισμό της ζωντανής πολιτικής κουλτούρας μιας κοινωνίας. Ως μεταδατική κατάσταση, ο συγκρητισμός αποτέλεσε την επιτυχημένη δίοδο αρκετών παραδοσιακών κοινωνιών στη φάση του πολιτικού εκσυγχρονισμού τους (π.χ. Ιαπωνία, Κορέα κ.ά.). Δεν συμβαίνει όμως σε όλες τις παραδοσιακές κοινωνίες. Οι μελετητές που χρησιμοποιούν αυτή την ερμηνευτική κατηγορία θεωρούν ότι το συγκρητικό φαινόμενο παρατηρείται σε κοινωνικούς σχηματισμούς στους οποίους οι εργαλειακές τάσεις της πο-

14. Βλ. ενδεικτικά τις σχετικές διεισδυτικές παρατηρήσεις του ανθρωπολόγου Melville Herskovits, 1952, σ. 553-4, 570-2.

15. Βλ. S. Huntington / J. Dominguez, 1975, σ. 17-25. Επίσης, G. Foster, 1962, σ. 26-8 και 37-78.

16. Αν και ο ίδιος ο Apter (1965) δεν χρησιμοποιεί τον όρο, στην ουσία τον εξυπνοεί όταν αναφέρει (σ. 81-2, 260-1) ότι ορισμένες φορές η παράδοση είναι δεκτική καινοτομιών διαμέσου της μετατροπής εξωγενών παραγόντων σε εσωγενείς. Η μετατροπή αυτή λειτουργεί μολονότι τα υποκείμενα εξακολουθούν να προσανατολίζονται στο παρελθόν. Η ίδια όμως η παράδοση μετασχηματίζεται στο βαθμό που η καινοτομία προσλαμβάνεται από τα υποκείμενα με παραδοσιακούς μορφικούς τροπισμούς.

λιτικής τους κουλτούρας υπερισχύουν των πληρωτικών. Είναι δηλαδή ο συγκρητισμός αποτέλεσμα της ενδοσυσχέτισης δύο ετερόκλητων τύπων πολιτικής κουλτούρας: μιας παραδοσιακής εργαλειακής και μιας εκσυγχρονιστικής. Αντίθετα, το φαινόμενο του συγκρητισμού έχει πολύ λιγότερες πιθανότητες να προκύψει σε περιπτώσεις όπου η παραδοσιακή πολιτική κουλτούρα είναι πληρωτική. Στις περιπτώσεις αυτές, ο ένας τύπος πολιτικής κουλτούρας τελεί σχεδόν ερήμην του άλλου και παρουσιάζεται το φαινόμενο της πολιτισμικής αντίστασης στον επιχειρούμενο εκ των άνω εκσυγχρονισμό της πολιτικής κουλτούρας, με βίαιες μερικές φορές απολήξεις εις βάρος των νεοτεριστικών σχημάτων. Ο ισλαμικός «φουνταμενταλισμός» αντιπροσωπεύει κάλλιστα αυτό τον ανταγωνισμό.

Στην Ελλάδα νομίζω ότι συνέβη και συμβαίνει το αντίστροφο: τα νεοτεριστικά στοιχεία συμμορφώθηκαν μεν στα μονιμότερα σχήματα της ελληνικής παραδοσιακής πολιτικής κουλτούρας, πλην όμως έχασαν σε πολύ μεγάλο ποσοστό το εκσυγχρονιστικό τους δυναμικό. Η παραδοσιακή πολιτική κουλτούρα, αναβαθμισμένη από τη σύμφυσή της με τη νεοτεριστική, διατηρεί τις αρχικές της προδιαγραφές. Η εσωτερίκευση των ετερόκλητων όσο και ενδοσυσχετισμένων πολιτικών/πολιτισμικών πεδίων εξωτερικεύεται κατά τέτοιο τρόπο ώστε να συντηρούνται τα παραδοσιακά σχήματα εις βάρος των νεοτεριστικών. Δεν πρόκειται βεβαίως για τα όποια ή για όλα αδιακρίτως τα παραδοσιακά σχήματα. Πρόκειται μάλλον για το αποτέλεσμα της επιλεκτικής παράδοσης, τη διαμεσολάβηση δηλαδή παρόντος — παρελθόντος. Μπορεί η ανανέωση του πολιτικού προσωπικού να έχει οδηγήσει στην αποδυνάμωση των παλαιών διαπροσωπικών σχέσεων εκλογικής πελατείας (χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι δεν ισχύει και το αντίστροφο), ωστόσο έχει εν πολλοίς αντικατασταθεί από ένα κομματικό σύστημα πελατείας στο οποίο τα υποκείμενα εξακολουθούν να εγκαινιάζονται ως πρόσωπα.¹⁷ Μπορεί από το 1974 η κοινοβουλευτική δημοκρατία να λειτουργεί αδιατάρακτα, ωστόσο όχι μόνο επιδιώκει αλλά και ενισχύεται ο κρατισμός και η παράλληλη δυσπιστία των πολιτών προς

17. C. Lyrintzis, 1984, σ. 103.

το κράτος και η εργαλειακή — συντεχνιακή σχέση τους με αυτό. Διευρύνθηκε θεβαίως η εκλογική συμμετοχή, πλην όμως η κοινωνία των πολιτών εξακολουθεί να είναι το ζητούμενο και ο μικροαστικός λαϊκισμός το μόνιμο υποκατάστατό της. Μπορεί επίσης να διευρύνθηκε το δίκτυο πολιτικής επικοινωνίας, λείπουν ωστόσο οι αρχές αυτής της επικοινωνίας. Μπορεί, τέλος, η συναίνεση να αποτελεί όλο και περισσότερο το κοινό νεοτεριστικό σημείο αναφοράς της πολιτικής δημοκρατίας, ωστόσο οι διαδικαστικές αρχές και το περιεχόμενο των δημοκρατικών θεσμών τελούν μόνιμως υπό αίρεση. Το φαινόμενο του ανεστραμμένου συγκρητισμού, ως ευριστικό πλαίσιο ανάλυσης, εξηγεί νομίζω καλύτερα τη διάσταση μορφής και περιεχομένου της δημοκρατικής διαδικασίας στην Ελλάδα, την οποία επισήμανε ο Χαραλάμπης.¹⁸ Στο ίδιο πλαίσιο μπορεί επίσης να τοποθετηθεί και η έννοια της «αμυντικής κοινωνίας» και της «αμυντικής πολιτικής κουλτούρας».¹⁹ Είναι γνωστό ότι τα ανερχόμενα πληθθή μικροαστικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας, πρώην αγρότες ή επίγονοι αγροτικών οικογενειών, έδρεψαν τους καρπούς μιας ταχείας ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας: αστικοποίηση, καταναλωτισμός, αύξηση του εισοδήματος και, εν πολλοίς, επαγγελματικός παρασιτισμός. Η ταχύτατη ενδογενεακή και διαγενεακή κινητικότητα επέφερε στα στρώματα αυτά μια αβέβαιη πολιτισμική ταυτότητα που προστέθηκε στην ήδη προβληματική ελληνορθόδοξη εθνική τους ταυτότητα. Επέφερε επίσης και μια αίσθηση «κοινωνικού διαχωρήτου».²⁰ Φοβούνται ότι μπορεί να χάσουν τα προνόμιά τους όσο γρήγορα τα απέκτησαν, αφού λείπουν οι σταθερές εκείνες που θα άμβλυαν την προσωρινότητά τους. Επιχειρώντας να διασφαλίσουν τα οικονομικά και συμβολικά τους κεκτημένα, οι μικροαστοί και οι μικροαστικοποιημένοι Έλληνες του '80 συστρέφονται στα του οίκου τους: ιδιωτεύουν όλο και περισσότερο. Εξακολουθούν ωστόσο να συμμετέχουν μαζικά στις εκλογές και τις εκλογικές καμπάνιες, και η συμμετοχή αυτή δεν οφείλεται μόνο στην υποχρεωτικότητα που επιβάλλουν οι εκλογικοί νόμοι. Ωστόσο, κοινωνική απόσυρ-

18. Δ. Χαραλάμπης, 1988, σ. 52.

19. Η. Κατσούλης, 1988, σ. 37 κ.ε.

20. Β. Καραποστόλης, 1985, σ. 52 και 86 κ.ε.

ση και ιδιώτευση από τη μια και μαζική πολιτική συμμετοχή από την άλλη δεν αποτελούν παράδοξο στην ελληνική πολιτική κουλτούρα. Και στη μια και στην άλλη περίπτωση, τα υποκείμενα ενεργούν ατομικά, προσωποκρατικά και ταυτόχρονα αμυντικά. Οι θεσμοί μιας ανεπτυγμένης κοινωνίας των πολιτών είναι για τα μικροαστικά στρώματα όχι μόνο ξένοι αλλά και ανεπιθύμητοι. Εκείνο που ενδιαφέρει τον Έλληνα μικροαστό, και όχι μόνον αυτόν, είναι η κατοχύρωση των αβέβαιων επιτευγμάτων του στο οικονομικό και συμβολικό του κεφάλαιο. Οι όποιες θεσμικές διαμεσολαβήσεις συνιστούν φραγμό, συνεπάγονται κόστος και εισπράττονται ως απειλή. Μόνο το κράτος ως αναδιανεμητικός μηχανισμός εισοδημάτων και προνομίων είναι ο εγγυητής, στο βαθμό όμως που μόνον ως ιδιώτης κατορθώνει να ευνοηθεί απ' αυτό και μάλιστα κατά περίπτωση. Συμμετέχει, λοιπόν, στην πολιτική όχι για την ουσιαστική αλτρουιστική προώθηση μιας κάποιας ιδέας κοινού ή δημοσίου συμφέροντος, αλλά με την προσδοκία της προσωπικής ή/και οικογενειακής του διασφάλισης, για την εξάλειψη της απειλής από την οποία μόνιμως κατατρέχεται: μιας απειλής που ακυρώνει εκ των προτέρων την όποια ικανοποίηση. Το κοινωνικό διαχωρητό, εκκενωμένο από τις παντοειδείς προσωπικές και συλλογικές ικανοποιήσεις που παρείχε πριν ο κοινωνικός ιστός, γεννά για τα μικροαστικά στρώματα την ανάγκη της λαϊκιστικής προβολής και ταύτισης με χαρισματικούς πολιτικούς ηγέτες, και ενεργοποιεί εκείνα τα εργαλειακά παραδοσιακά πρότυπα συμπεριφοράς (νεποτισμός, προσωποκρατία, μοιρολατρία, ξενοφοβία) που θεωρούνται ικανά να υποτάξουν στη λογική τους τα νεοτεριστικά στοιχεία. Από αυτή την άποψη, ο ανεστραμμένος συγκρητισμός ευνοεί την «αμυντική πολιτική κουλτούρα».

Αν και με αρκετές επιφυλάξεις, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι ο ανεστραμμένος συγκρητισμός οδήγησε την ελληνική πολιτική κουλτούρα σ' εκείνο που ο Riggs ονόμασε «πρισματική κατάσταση».²¹ Το «οπτικό» μοντέλο του Riggs αναφέρεται κατά βάση στη διοίκηση και τις κυβερνητικές πρακτικές των αναπτυσσόμενων χωρών του Τρίτου Κόσμου που διαθέτουν ευπαθείς

21. F. Riggs, 1964, σ. 24-30.

πολιτικές δομές, ισχυρές όμως πολιτικές ελίτ και, εκ παραλλήλου, πολυ-κανονιστικές τοπικές, γλωσσικές, θρησκευτικές και εθνοτικές διακρίσεις. Κατά τον Riggs, η πρισματική κατάσταση είναι απόρροια της υπέρθεσης μοντέρνων πολιτικών δομών σε παραδοσιακές κοινωνίες, έτσι ώστε οι νέοι τυπικοί διοικητικοί μηχανισμοί να δίνουν την απατηλή εντύπωση ότι λειτουργούν αυτόνομα, όταν στην πραγματικότητα είναι βαθιά ενθικευμένοι και επηρεασμένοι από τα κατάλοιπα παραδοσιακών κοινωνικών, οικονομικών, θρησκευτικών και πολιτικών προσδιορισμών.²² Αποτέλεσμα, ένας έντονος φορμαλισμός πίσω από τον οποίο κυριαρχεί η λογική των παραδοσιακών προτύπων. Από την κατάσταση αυτή ευνοούνται κατεξοχήν οι κρατικοδιοικητικές ελίτ, οι οποίες, μέσα από δίκτυα προστασίας και πολιτικής επιβολής και τη «διπλή-γλώσσα», αναπαράγουν το νεοποτισμό, την ευνοιοκρατία και τη διαφθορά. Ίσως το μοντέλο του Riggs να προσομοιάζει περισσότερο στην πολιτική κουλτούρα της Ελλάδας του περασμένου αιώνα. Ωστόσο ο ίδιος επισημαίνει ότι η «πρισματική» κατάσταση εντοπίζεται σε παραλλάσσουσες αναλογίες σε όλες τις χώρες, από τις υπανάπτυκτες έως τις πιο εκσυγχρονισμένες. Από την άποψη αυτή, λοιπόν, θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε την περί πρισματικής κοινωνίας προβληματική του Riggs για να αναλύσουμε την πολιτική κουλτούρα της Ελλάδας του '80 και όχι μόνο.²³

22. Ό.π., σ. 15.

23. Ο χώρος δεν μας επιτρέπει να αναπτύξουμε εκτενέστερα τις θέσεις του Riggs. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι το μοντέλο του είναι δυνατόν να δώσει πολλαπλές ερμηνείες της πολιτικής τόσο στις λεγόμενες ανεπτυγμένες όσο και στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες, καθόσον έρχεται σε αντίθεση με το κατεστημένο δομολειτουργικό ρεύμα της συγκριτικής πολιτικής ανάλυσης. Στην Ελλάδα, βεβαίως, το μοντέλο του δεν είναι ευρύτερα γνωστό, όμως θα άξιζε πράγματι τον κόπο η εφαρμογή του στη νεοελληνική περίπτωση, μια και σε πολλά σημεία η προσέγγισή του δεν είναι ξένη προς τις σύγχρονες νεομαρξιστικές αναλύσεις. Όπως αναφέρει ο Ο' Brien, 1972, σ. 361, το έργο του Riggs λόγω της αιρετικότητάς του παραβλέφθηκε όχι μόνον από το δεσπόζον παράδειγμα της αμερικανικής συγκριτικής πολιτικής επιστήμης, αλλά και από την αριστερή-ριζοσπαστική πολιτική ανάλυση, η οποία, στην προσπάθειά της να εξηγήσει την υπανάπτυξη, εμπλέχθηκε σε θεωρητικές πολεμικές που εν πολλοίς διαιώνιζαν τις ερμηνευτικές αφέλειες των αντιπάλων της. Ωστόσο, η γνωστή ρήση του Frank «ανάπτυξη της υπανάπτυξης» χρωστά πολλά στη συμβολή του μοντέλου του Riggs.

Στην ερμηνευτική υπόθεση, του «ανεστραμμένου συγκρητισμού» έκανα μια πρόδηλη όσο και υπόρρητη προαποδοχή: ότι δηλαδή αποτελεί ένα μεταβατικό πολιτικό / πολιτισμικό φαινόμενο. Όπως άλλωστε αναφέρθηκε, όσοι έχουν ασχοληθεί με την ελληνική πολιτική κουλτούρα, την αντιλαμβάνονται ως μια μεταβατική εθνική πολιτική κουλτούρα. Και εδώ ανακύπτει ένα ερώτημα, στο οποίο βεβαίως δεν μπορώ να δώσω απάντηση, απλώς το καταθέτω ως αίτημα προς διερεύνηση: ανεξάρτητα από τον εκάστοτε ορισμό της πολιτικής κουλτούρας, είναι όντως μεταβατική η ελληνική πολιτική κουλτούρα; Κι αν ναι, πρέπει να θεωρείται αυτονόητη η κατεύθυνση της μετάβασής της; Αλλά και πώς θα εννοήσουμε τη μετάβαση αυτή; Πρόκειται απλώς για μια κάποια ενδιάμεση φάση, όπου παλαιό και νέο συμφύρονται, ή μήπως για μια σταθερότερη πολιτισμική συνθήκη; Διότι, για να έχει νόημα η περί μετάβασης υπόθεση, πρέπει νομίζω αυτή καθ' εαυτή η έννοια της μετάβασης να περιοριστεί τουλάχιστον ως προς τις χρονικές συνιστώσες της. Στην Ελλάδα όμως μιλούμε διαρκώς με όρους μετάβασης από τον 19ο αιώνα και ύστερα. Μήπως τελικά η ιδέα της μετάβασης έχει υπερδιασταλεί τόσο ώστε να παραπέμπει σε μια διηνηκή υβριδική κατάσταση; Μήπως εν τέλει είμαστε υπερβολικά επηρεασμένοι από τον εξελικτισμό της συγκριτικής πολιτικής ανάλυσης, όταν ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '60 ορισμένοι από τους καλύτερους εκπροσώπους της σε διεθνές επίπεδο αναγνώρισαν τις αδυναμίες που εμπεριέχει η ιδέα της μετάβασης; Και δεν υπαινίσσομαι εδώ απλώς το δυτικισμό των αναπτυξιακών σπουδών της αμερικανικής, κυρίως, πολιτικής επιστήμης, δυτικισμό τον οποίο εύκολα μπορεί κανείς πλέον να τον αποφύγει, όπως άλλωστε τον απέφυγαν ορισμένοι επιφανείς «αναπτυξιολόγοι» περί τα τέλη της δεκαετίας του '60.²⁴ Αναφέρομαι στον καθ' εαυτόν πυρήνα της ιδέας της μεταβατικότητας. Στη ρητή ή υπόρρητη άποψη ότι η ελληνική κοινωνία και η εθνική πολιτική της κουλτούρα μετακινούνται προς κάτι ή κάπου. Ένα κάτι ή κάπου, το οποίο φέρει σαφώς εντός του το σπέρμα της αναίρεσης αυτής

24. Βλ. D. Apter, 1965, σ. 13, 15 και 20. S.N. Eisenstadt, 1973, σ. 17, 30-31, 37, 103-106, 358-359. F. Riggs, 1964, σ. 4, 11, 27 και 34-37.

καθ' εαυτήν της μεταβατικότητας. Είμαστε σίγουροι ότι αποφεύγουμε εσφαλμένες μεθοδολογικές προβολές; Μήπως ο μεταβατικός χαρακτήρας της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας δεν είναι και τόσο «μεταβατικός»; Μήπως η ιστορική εμπειρία της συγκρότησης του εθνικού κράτους, η μονίμως αμφιλεγόμενη εθνική ταυτότητα των νεοελλήνων και η ιδιαίτερη θέση της χώρας στον διεθνή καταμερισμό εργασίας και εθνικού συμβολικού κεφαλαίου, εισπράττονται από τον εγχώριο επιστημονικό λόγο με «μεταβατικούς» όρους, ως ενδιάμεση κατάσταση, όταν στην πραγματικότητα αυτή η ενδιάμεση μεταβατική κατάσταση είναι ό,τι όντως μονίμως ισχύει στην ελληνική περίπτωση;

Τα ερωτήματα αυτά δεν είναι δυνατόν, φυσικά, να απαντηθούν εδώ. Όπως προανέφερα, κατατίθενται ως αιτήματα προς διερεύνηση, και ίσως ως άξονες μιας προβληματικής που θα πρέπει να εγκαινιάσει και η ελληνική συγκριτική πολιτική ανάλυση.

Αναλύοντας πριν το φαινόμενο του ανεστραμμένου συγκριτισμού, αναφέραμε ότι η προϊούσα ιδιώτευση που παρατηρήθηκε στη δεκαετία του '80, απόρροια του κοινωνικού αδιαχώρητου, και η μαζική πολιτική συμμετοχή δεν αποτελούν παράδοξο για την ελληνική πολιτική κουλτούρα. Αν προς στιγμήν θελήσει κανείς να συγκρίνει την ελληνική περίπτωση με άλλες δυτικές χώρες θα διαπιστώσει μια βασική διαφορά στο σημείο αυτό: για τις περισσότερες χώρες της Δύσης ιδιώτευση σημαίνει και αποπολιτικοποίηση. Στην Ελλάδα του '80, ωστόσο, η ιδιώτευση δεν οδήγησε (ή ίσως δεν πρόλαβε να οδηγήσει) σε αποπολιτικοποίηση, σε μαζική δηλαδή αποχή και απάθεια. Ο βασικότερος λόγος νομίζω ότι είναι ο τρόπος που θεσμίζεται η πολιτική στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Όχι ως τυπικός ορθολογικός τρόπος πηδαλιούχησης των σχέσεων ανάμεσα στις πολιτικοδικαιτικές αρμοδιότητες του κράτους και τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα των υποκειμένων, αλλά ως μια, κατά κύριο λόγο, εργαλειακή σχέση ανάμεσα σ' έναν πατερναλιστικό κρατικο-διοικητικό μηχανισμό και σε μια «προ-δημοκρατική» πολιτική συμπεριφορά. Για την ελληνική εθνική πολιτική κουλτούρα, η πολιτική δεν αφορά πρωτίστως μια αυτόνομη δημόσια σφαίρα με τις δικές της οργανωτικές αρχές, αλλά τα προσωπικά διακυ-

βέματα των υποκειμένων και τις μερικευμένες προσβλέψεις τους. Διατρέχοντας τον κίνδυνο της υπεργενίκευσης, θα μπορούσα να διατυπώσω την άποψη ότι ελλείπει μιας ανεπτυγμένης κοινωνίας των πολιτών, η πολιτική βιώνεται και αναπαράγεται ως μια εξ υπαρχής ιδιωτική υπόθεση όπου όλοι μετέχουν «εξαναγκασμένοι σε πρωτοβουλία» από το φόβο της πιθανής εξαίρεσης από τις οικονομικές και συμβολικές προνομίες που συνεπάγεται η πολιτική συμμετοχή στην Ελλάδα.²⁵ Ακριβώς επειδή τα δικαιώματα στην Ελλάδα δεν υφίστανται αλλά απονέμονται από ένα κράτος το οποίο ανέκαθεν αντιμετώπιζε τους πολίτες ως υπηκόους. Είναι τυχαίος, άλλωστε, ο συνδυασμός συντεχνιασμού και κρατικού κορπορατισμού που διέπει την οργάνωση των κοινωνικοοικονομικών συμφερόντων στην Ελλάδα σήμερα;²⁶ Ή μήπως ο ελληνικός κρατισμός είναι άσχετος με την κρατολατρία των νεοελλήνων;²⁷ Τα νεφελώδη όρια ανάμεσα στη δημόσια και την ιδιωτική σφαίρα είναι προϊόν μιας σειράς ιστορικών παραγόντων που μέσα από την επιλεκτική παράδοση μεταοσιώνονται σ' αυτό που έχει ονομασθεί «υπερπολιτικοποίηση».²⁸ Πρόκειται για την έμμονη φαντασιακή και πραγματική προσκόλληση στο κράτος, το οποίο γίνεται αντιληπτό ως πεδίο ιδιωτικής πρόσκτησης ασφάλειας, πόρων, προνομίων και κύρους. Και φυσικά δεν μιλάμε για μια υποκειμενιστική εικόνα του κράτους, αλλά για τον τρόπο που αυτό όντως λειτουργεί στην ελληνική κοινωνία. Η «υπερπολιτικοποίηση» αυτή πάντως, όσο κι αν μειώνει τις πιθανότητες ανάδυσης μιας αυτόνομης δημόσιας σφαίρας, όσο κι αν κρύβει στην πραγματικότητα μιαν «υποπολιτικοποίηση» (όπως το διατύπωσε ο Τσουκαλάς), δεν μπορεί να παραλληλιστεί με το φαινόμενο της αποπολιτικοποίησης και της πολιτικής απάθειας που σημειώνεται σε ορισμένες χώρες της Δύσης. Και τούτο, γιατί συνιστά τον καθαυτό τρόπο θέσμισης του πολιτικού στην Ελλάδα.

25. Β. Καραποστόλης, 1987, σ. 31.

26. Ν. Δεμερτζής, 1989, σ. 340-341. Βλ. επίσης, Γ. Μαυρογορδάτος, 1988.

27. Κ. Τσουκαλάς, 1977, σ. 102.

28. Κ. Τσουκαλάς, 1977, σ. 101 και Μ. Σπουρδαλάκης, 1988, σ. 27-28 και 1988α, σ. 110-111.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Το πολιτικό ενδιαφέρον στην Ευρώπη (1983)
(ποσοστό επί τοις %)

	Πολύ	Αρκετό	Λίγο	Καθόλου	Μέσος όρος
Βέλγιο	5	18	32	43	1,85
Δανία	11	45	29	13	2,55
Γερμανία	14	37	37	11	2,54
Γαλλία	11	33	29	27	2,28
Ιρλανδία	8	27	33	32	2,12
Ιταλία	4	17	37	42	1,83
Λουξεμβούργο	13	34	34	18	2,43
Ολλανδία	17	34	37	12	2,56
Αγγλία	12	38	35	15	2,48
Ελλάδα	18	27	25	30	2,32
Σύνολο					
Ευρωπαϊκής Κοινότητας	11	31	34	24	2,29

Πηγή: Ευρωβαρόμετρο, Ιούνιος 1983 (από την Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 69Α, 1988).

Αν έτσι έχουν σε γενικές γραμμές τα πράγματα, η συγκριτική πολιτική ανάλυση πρέπει να προσέξει πώς χρησιμοποιεί τις έννοιες και τις μεταβλητές της. Είναι γνωστό ότι ένα από τα βασικά σημεία της συγκριτικής ανάλυσης της εθνικής πολιτικής κουλτούρας είναι το δεδηλωμένο ενδιαφέρον των υποκειμένων για την πολιτική. Η μεταβλητή αυτή προσδιορίζεται από τις απαντήσεις που δίνονται στη σχετική ερώτηση πολλαπλής επιλογής, και διασταυρώνεται με άλλες παραμέτρους που αφορούν την πολιτική επικοινωνία, την ικανοποίηση από την πολιτική κ.ο.κ. Από τις διεθνείς μετρήσεις φαίνεται ότι το ελληνικό κοινό κατατάσσεται αρκετά υψηλά όσον αφορά το ενδιαφέρον του για την πολιτική. Ο δείκτης αυτός, ωστόσο, κινδυνεύει να παρερμηνευτεί αν θεωρήσουμε ότι η πολιτική, ως σημασία και ως δραστηριότητα, υπόκειται για κάθε χώρα στην ίδια λογική. Σ' ένα τέτοιο μεθοδολογικό σφάλμα υπέπεσε, σύμφωνα με την Pol-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ικανοποίηση από τον τρόπο λειτουργίας της δημοκρατίας
(ποσοστό επί τοις %)

	Ελλάδα	Ισπανία	Πορτογαλία	Ιταλία
Το δημοκρατικό μας πολίτευμα λειτουργεί καλά	35,4	8,5	4,4	4,9
Το δημοκρατικό μας πολίτευμα είναι γεμάτο ελαττώματα αλλά στο σύνολό του λειτουργεί	46,4	60,0	61,3	63,3
Το δημοκρατικό μας πολίτευμα λειτουργεί ολοένα και χειρότερα και σε λίγο δεν θα λειτουργεί καθόλου	14,0	20,3	28,4	10,9
Δεν γνωρίζω	3,5	9,9	5,0	18,4
Δεν απαντώ	0,7	1,3	0,9	2,5

Πηγή: Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 69Α, 1988.

lis,²⁹ ο Lerner, ο οποίος το 1958 ανέλυσε ομοειδείς διεθνείς στατιστικούς δείκτες πολιτικής ανάπτυξης καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι στην Ελλάδα επικρατούσε ο τύπος της συμμετοχικής πολιτικής συμπεριφοράς. Συμμετοχικής, σύμφωνα με τις προϋποθέσεις της αμερικανικής συγκριτικής πολιτικής ανάλυσης.

Βεβαίως, αν εξετάσει κανείς τα δεδομένα του Ευρωβαρόμετρου από το 1980 και μετά, θα διαπιστώσει ότι οι Έλληνες κατέχουν ένα από τα υψηλότερα ποσοστά όσον αφορά την ικανοποίηση από τον τρόπο λειτουργίας της δημοκρατίας, και κατά συνέπεια παρουσιάζουν χαμηλούς δείκτες πολιτικής απάθειας και πολιτικής «αποξένωσης». Ωστόσο ο δείκτης της ικανοποίησης από τον τρόπο λειτουργίας του πολιτικού συστήματος κυμαίνεται βραχυπρόθεσμα και έχει αποδειχθεί ότι επηρεάζεται από παραμέτρους μικρού ή μέσου βεληνεκού (π.χ. εκλογές, παρατεταμένη προεκλογική περίοδο, πολιτικά σκάνδαλα κ.ά.).

29. A. Pollis, 1977, σ. 6.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Το πολιτικό ενδιαφέρον στην Ευρώπη (1988)
(ποσοστό επί τοις %)

	Πολύ	Αρκετό	Λίγο	Καθόλου	Μέσος όρος
Βέλγιο	9	26	38	26	2,18
Δανία	23	48	23	5	2,89
Γερμανία	13	40	36	11	2,57
Γαλλία	14	36	30	21	2,45
Ιρλανδία	12	36	29	23	2,37
Ιταλία	4	21	41	34	1,95
Λουξεμβούργο	12	32	35	21	2,35
Ολλανδία	14	39	37	8	2,60
Αγγλία	17	40	28	16	2,60
Ελλάδα	12	31	32	25	2,32
Ισπανία	6	22	22	49	1,84
Πορτογαλία	2	5	41	51	1,57
Σύνολο Ευρωπαϊκής Κοινότητας	11	32	33	24	2,32

Πηγή: Ευρωβαρόμετρο, Ν. 30, Δεκ. 1988 (επεξεργασία Ν.Α.).

Όπως αναφέρει ο Inglehart (1988), μεγαλύτερη σημασία για την ανάλυση της εθνικής πολιτικής κουλτούρας έχει η συμβολή δεικτών που προσδιορίζονται από μακροδομικές ιστορικοκοινωνικές παραμέτρους. Τέτοιοι δείκτες είναι η εν γένει ικανοποίηση των υποκειμένων από τη ζωή (και όχι μόνον από την πολιτική δημοκρατία) και η διαπροσωπική εμπιστοσύνη. Οι εν λόγω δείκτες χαρακτηρίζονται από σημαντική χρονική διάρκεια κι επηρεάζονται από το επίπεδο της κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης και το βαθμό θεσμοποίησης της δημοκρατίας. Έτσι, λοιπόν, ενώ σύμφωνα με τους βραχυπρόθεσμους δείκτες η ελληνική πολιτική κουλτούρα κατατάσσεται υψηλά σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, σύμφωνα με τους μακρόπνοους καταλαμβάνει σαφώς χαμηλότερη θέση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Ικανοποίηση από τη λειτουργία της δημοκρατίας
(ποσοστό επί τοις %)

	Πολύ	Αρκετά	Λίγο	Καθόλου	Μέσος όρος
Βέλγιο	5	43	41	8	2,46
Δανία	13	40	37	8	2,59
Γερμανία	18	50	28	2	2,85
Ελλάδα	16	36	32	10	2,61
Ισπανία	11	34	39	11	2,47
Γαλλία	8	34	43	10	2,42
Ιρλανδία	9	36	38	12	2,44
Ιταλία	5	31	41	21	2,20
Λουξεμβούργο	20	44	28	4	2,83
Ολλανδία	6	60	24	4	2,72
Πορτογαλία	9	37	42	9	2,45
Αγγλία	10	37	37	13	2,45

Πηγή: Ευρωβαρόμετρο, Ν. 30, Δεκ. 1988 (επεξεργασία Ν.Α.).

Συγκεκριμένα, το 1983 η Ελλάδα κατελάμβανε την έκτη θέση ανάμεσα στις, τότε, δέκα χώρες της ΕΟΚ όσον αφορά το πολιτικό ενδιαφέρον, και την πρώτη θέση ανάμεσα στις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου ως προς το δείκτη ικανοποίησης των υποκειμένων από τη λειτουργία της δημοκρατίας.³⁰ Πέντε χρόνια αργότερα, η Ελλάδα κατέχει την όγδοη θέση (σε απόσταση αναπνοής απ' το έβδομο Λουξεμβούργο) ανάμεσα στις δώδεκα πλέον χώρες της ΕΟΚ όσον αφορά το ενδιαφέρον των πολιτών για την πολιτική.³¹ Από ορισμένες όμως μετρήσεις που χρησιμοποιεί ο Inglehart³² προκύπτει ότι όσον αφορά το δείκτη της εν γένει ικανοποίησης από τη ζωή, η ελληνική περίπτωση κατατάσσεται μόλις προτελευταία μετά την Πορτογαλία. Κι αυτό, σε συνάρτηση τόσο με το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης όσο και

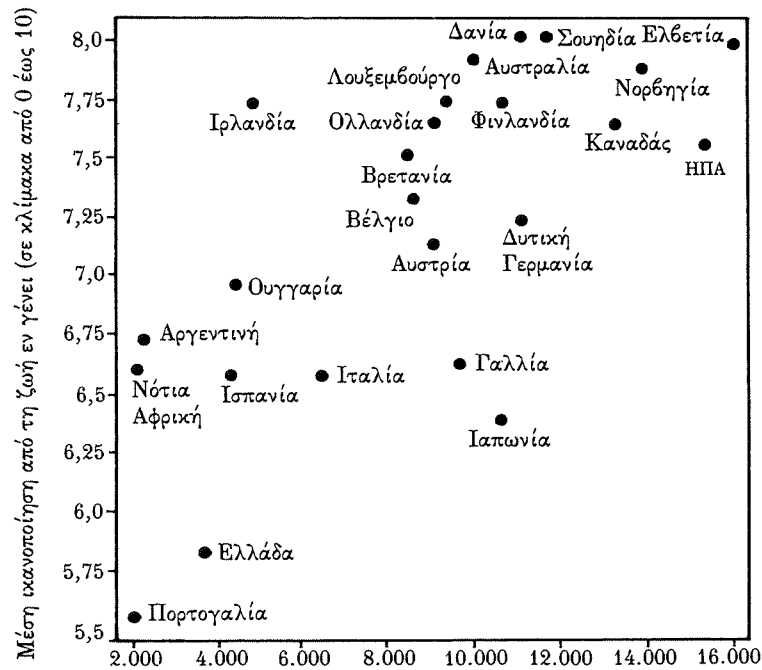
30. Π. Καφετζής, 1988, σ. 39-57. Βλ. Πίνακες 1 και 2.

31. Ευρωβαρόμετρο, Ν. 30, Δεκ. 1988, σ. 6. Βλ. και Πίνακα 3.

32. Βλ. Διαγράμματα 1 και 2.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Ικανοποίηση από τη ζωή, κατά επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης

Κατά κεφαλήν Εθνικό Ακαθάριστο Προϊόν, 1984

Πηγή: Inglehart, 1988: 1208.

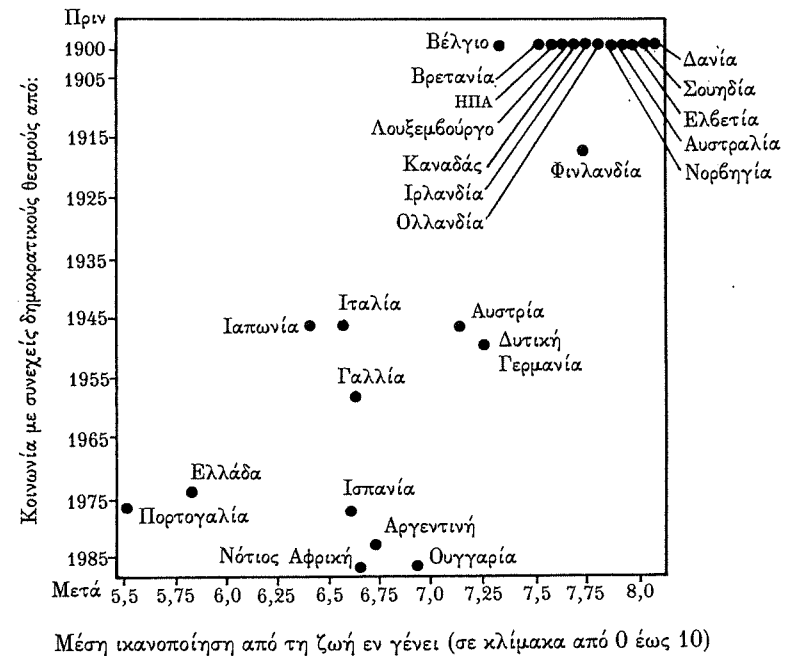
με τη διάρκεια των δημοκρατικών θεσμών.³³ Πέραν αυτών των δεδομένων, από δικούς μας υπολογισμούς και επεξεργασία των στοιχείων του τελευταίου *Ευρωβαρόμετρου*³⁴ η εικόνα επανα-

33. Η ανάλυση ωστόσο του Inglehart παρουσιάζει ένα μόνιμο πρόβλημα της συγκριτικής πολιτικής ανάλυσης: το ομοειδές των κατά χώρα θεσμών. Πρόβλημα, που δεν ξεπερνιέται απλώς με την ποσοτικοποίησή του στις διεθνείς στατιστικές. Διότι τι εννοείται ως «σταθερή δημοκρατία» στην Νότια Αφρική ή στην Ουγγαρία π.χ., και τι στην Ελβετία ή την Σουηδία, έτσι ώστε η πολιτική στατιστική να τις εντάσσει στην ίδια κατηγορία; (βλ. Διάγραμμα 2).

34. Βλ. Πίνακα 4.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Ικανοποίηση από τη ζωή και σταθερή δημοκρατία

Μέση ικανοποίηση από τη ζωή εν γένει (σε κλίμακα από 0 έως 10)

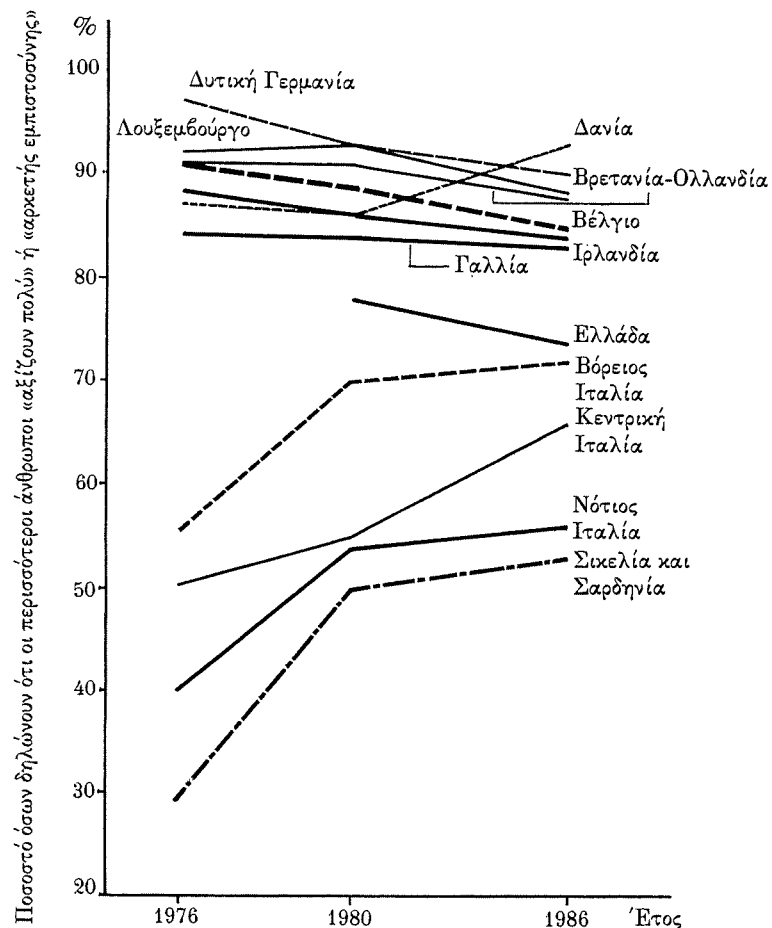
Πηγή: Inglehart, 1988: 1216

λαμβάνεται: η Ελλάδα κατατάσσεται τέταρτη ανάμεσα στις χώρες της ΕΟΚ όσον αφορά την ικανοποίηση των πολιτών από τη λειτουργία της δημοκρατίας, ενώ εξακολουθεί να είναι πρώτη ανάμεσα στις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου. Ενώ όμως από τα στοιχεία του Inglehart, τα οποία σταματούν το 1987, η Ελλάδα κατατάσσεται προτελευταία όσον αφορά το δείκτη ικανοποίησης των πολιτών της από τη ζωή εν γένει, από τα στοιχεία που επεξεργαστήκαμε, και τα οποία φθάνουν έως και το 1988, προκύπτει ότι η Ελλάδα κατήλθε πλέον στην τελευταία θέση.³⁵ Το γεγονός της έλλειψης ικανοποίησης από τη ζωή γε-

35. Βλ. Πίνακα 5.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Διαπροσωπική εμπιστοσύνη στην Ευρωπαϊκή Πολιτική, 1976-86

Πηγή: Inglehart, 1988: 1210.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Ικανοποίηση από τη ζωή γενικά
(ποσοστό επί τοις %)

	Πολύ	Αρκετά	Λίγο	Καθόλου	Μέσος όρος
Βέλγιο	16	57	23	3	2,86
Δανία	37	46	15	2	3,18
Γερμανία	25	56	17	1	3,06
Ελλάδα	12	46	33	8	2,62
Ισπανία	18	43	31	6	2,74
Γαλλία	14	43	35	8	2,63
Ιρλανδία	23	46	23	7	2,85
Ιταλία	18	49	27	6	2,79
Λουξεμβούργο	39	44	16	—	3,20
Ολλανδία	31	58	9	1	3,20
Πορτογαλία	20	48	26	5	2,83
Αγγλία	21	48	26	5	2,85

Πηγή: Ευρωβαρόμετρο, Ν. 30, Δεκ. 1988 (επεξεργασία Ν.Δ.).

νικά, διασταυρώνεται και από τα συμπεράσματα πρόσφατης έρευνας της Λαμπίρη-Δημάκη σε δείγμα πρωτοετών φοιτητών, σύμφωνα με τα οποία η συντριπτική πλειονότητα των φοιτητών και φοιτητριών δεν είναι ικανοποιημένη με τα πράγματα «ως έχουν» στην ελληνική κοινωνία.³⁶

Τα παραπάνω στοιχεία αυτά επιβεβαιώνουν, νομίζω, σε σημαντικό βαθμό όσα ειπώθηκαν πριν σχετικά με την επίδραση του κοινωνικού αδιαχώρητου στην ελληνική πολιτική κουλτούρα. Οι νεοέλληνες ενδιαφέρονται και μετέχουν στην πολιτική, όπως αυτή θεσμίζεται και βιώνεται στο πλαίσιο του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, ενώ παράλληλα η εκδρασμένη από το φόβο της υπεξαίρεσης των κεκτημένων συμμετοχή δεν συνοδεύεται και από την αίσθηση της ικανοποίησης στη ζωή εν γένει. Η σε μεγάλο ποσοστό έλλειψη ικανοποίησης από την κοινωνική συμ-

36. Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, 1983, σ. 149-150.

βίωση συνάπτεται και με το χαμηλό δείκτη διαπροσωπικής εμπιστοσύνης που χαρακτηρίζει την ελληνική πολιτική κουλτούρα. Από τα στοιχεία που επεξεργάστηκε ο Inglehart για το χρονικό διάστημα 1976-1986, φαίνεται ότι η Ελλάδα κατέχει την προτελευταία θέση σε δέκα χώρες της ΕΟΚ όσον αφορά το δείκτη διαπροσωπικής εμπιστοσύνης.³⁷ Μάλιστα ο εν λόγω δείκτης φθίνει διαχρονικά. Το γεγονός αυτό δεν συνδέεται μόνο με τις ψυχολογικές συνέπειες του κοινωνικού αδιαχώρητου, αλλά και με την παράδοση της έλλειψης πίστης στις διυποκειμενικές σχέσεις στην Ελλάδα. Όπως το έχει διατυπώσει ο Λίποβατς, η αναξιοπιστία και η έλλειψη εμπιστοσύνης στο λόγο του άλλου αποτελούν δομικό χαρακτηριστικό των ανταλλαγών και των συναλλαγών των νεοελλήνων.³⁸

37. Βλ. Διάγραμμα 3.

38. Θ. Λίποβατς, 1988, σ. 91-94.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ALMOND G., VERBA S., 1965, *The Civic Culture*, Βοστώνη.
- APTER D., 1965, *The Politics of Modernization*, University of Chicago Press.
- BENTOYΡΗΣ Ν., 1977, *Η πολιτική κουλτούρα*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- BOURDIEU P., 1977, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge University Press.
- ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ Ν., 1989, *Κουλτούρα, νεωτερικότητα, πολιτική κουλτούρα*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- DIAMANTOYΡΟΣ Ν., 1983, «Greek Political Culture in Transition», στο Clogg R. (επιμ.), *Greece in the 1980's*, Macmillan.
- EISENSTADT S.N., 1973, *Tradition, Change, and Modernity*, John Wiley and Sons, Λονδίνο-Νέα Υόρκη.
- ΕΚΚΕ (Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών), «Πολιτική συμπεριφορά», 1988 (69Α).
- Ευρωβαρόμετρο*, Ν. 30, Δεκέμβριος 1988.
- FOSTER G., 1962, *Traditional Cultures and the impact of Technological Change*, Harper and Row, Νέα Υόρκη-Λονδίνο.
- HERSKOVITS M., 1952, *Man and his Works*, Alfred A. Knopf, Νέα Υόρκη.
- HUNTINGTON S. - DOMINGUEZ J., 1975, «Political Development», στο Greenstein F. - Polsby N., *Handbook of Political Science*, τόμ. III, Reading, Mass, σελ. 1-114.
- INGLEHART R., 1988, «The Renaissance of Political Culture», *American Political Science Review*, τόμ. 82, τ. 4, σ. 1203-1230.
- ΚΑΡΑΠΟΣΤΟΛΗΣ Β., 1985, *Η αδιαχώρητη κοινωνία*, Πολύτυπο, Αθήνα.
- ΚΑΡΑΠΟΣΤΟΛΗΣ Β., 1987, *Συμβίωση και επικοινωνία στην Ελλάδα*, Γνώση, Αθήνα.
- ΚΑΤΣΟΥΛΗΣ Η. κ.ά., 1988, *Η Ελλάδα προς το 2000*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- ΚΑΤΣΟΥΛΗΣ Η., 1988, «Το "ανθρώπινο κεφάλαιο" στη διαδικασία εκσυγχρονισμού. Η Ελληνική "αμυντική κοινωνία" μπροστά στην πρόκληση του 2000», στο Κατσούλης κ.ά., σ. 35-48.
- ΚΑΦΕΤΖΗΣ Π., 1988, «Ευρωπαϊκός Νότος: Σε αναζήτηση του πολίτη και της πολιτικής», στο ΕΚΚΕ, σ. 24-66.
- ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗΣ Γ. (επιμ.), 1977, *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Ξάντας.

- ΚΟΥΤΣΟΥΚΗΣ Κ., 1988, *Η πολιτική και κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα*, εκδ. Αναστασίου, Αθήνα.
- ΛΑΜΠΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ Ι., 1983, *Η ελληνική κοινωνία στη φοιτητική συνείδηση*, Οδυσσεάς, Αθήνα.
- ΛΙΠОВАΤΣ Θ., 1988, «Θέσεις για την πολιτική ψυχοπαθολογία των Ελλήνων. Προοπτικές για το έτος 2000», στο Κατσούλης κ.ά., σ. 86-107.
- LYRINTZIS C., 1984, «Political Parties in Post-Junta Greece: A Case of Bureaucratic Clientelism», στο Pridham G. (επιμ.), σ. 99-118.
- ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ Γ., 1988, *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη. Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Οδυσσεάς, Αθήνα.
- O' BRIEN D.C., 1972, «Modernization, Order, and the Erosion of a Democratic Ideal: American Political Science 1960-1970», *The Journal of Development Studies*, n° 8 (4), σελ. 361-378.
- ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ-ΜΑΛΟΥΤΑ Μ., 1987, *Πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις στην αρχή της εφηβείας. Πολιτική κοινωνικοποίηση στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας*, Gutenberg, Αθήνα.
- POLLIS A., 1977, «The Impact of Traditional Cultural Patterns on Greek Politics», *The Greek Review of Social Research*, τ. 29, σελ. 2-14.
- PRIDHAM G. (επιμ.), 1984, *The New Mediterranean Democracies*, Frank Cass, Λονδίνο.
- RIGGS F., 1964, *Administration in Developing Countries: The Theory of Prismatic Society*, Houghton Mifflin Company, Βοστώνη.
- ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ Μ., 1988, *ΠΑΣΟΚ. Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, Εξάντας, Αθήνα.
- ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ Μ., 1988α, «Ελλάδα 2000: Δρέποντας τους καρπούς της α-πολιτικής υπερ-πολιτικοποίησης», στο Κατσούλης κ.ά., σ. 108-118.
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ Κ., 1977, «Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο Κοντογιώργης Γ. (επιμ.), σ. 75-112.
- TUCKER R., 1973, «Culture, Political Culture and Communist Society», *Political Science Quarterly*, τόμ. 88, n° 2, σελ. 173-190.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ Δ., 1988, «Πολιτικές διαδικασίες και πολιτικά δικαιώματα. Η ιδιαιτερότητα της σχέσης μορφής-περιεχομένου στο ελληνικό πολιτικό σύστημα, ως αναλυτική υποδομή κάποιων υποθέσεων για τις προοπτικές του έτους 2000», στο Κατσούλης κ.ά., σ. 49-85.
- WILLIAMS R., 1975, *The Long Revolution*, Penguin.

Μάρω Παντελίδου Μαλούτα*

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ: ΤΟ ΦΥΛΟ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΕΞΙΑΣ

Στη διάρκεια της προηγούμενης δεκαετίας εμφανίστηκαν ορισμένα νεότερα στοιχεία στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας τα οποία, με επίκεντρο τη συσχέτιση φύλου και πολιτικής ιδεολογίας, διαψεύδουν γενικευτικά κοινωνικά στερεότυπα και παγιωμένες πολιτολογικές προϋποθέσεις. Η Αριστερά και η Δεξιά, ως σημείο αναφοράς στις ιδεολογικές αναπαραστάσεις ανδρών και γυναικών, παρουσιάζουν πράγματι τα τελευταία χρόνια μιαν εικόνα μεταβαλλόμενων σχέσεων φύλου και ιδεολογικών προτιμήσεων, και μάλιστα μεταβαλλόμενων κατά τρόπο καθόλου αναμενόμενο από τη σκοπιά των κυρίαρχων αναλυτικών υποδειγμάτων.

Γενικότερα, τα στερεότυπα που αφορούν τη γυναικεία πολιτική πρόσληψη και συμπεριφορά, στερεότυπα που αναπαράγονται τόσο στον καθημερινό λόγο όσο και στον επιστημονικό, και οι μυθικές διαστάσεις της «διαφορετικότητας» (και στο ιδεολογικό επίπεδο της συντηρητικότητας) της γυναικείας πολιτικής συμπεριφοράς στις καθημερινές αντιλήψεις, απορρέουν σε μεγάλο βαθμό από τα ελλιπή και αποσπασματικά στοιχεία που διαθέτουμε και τα οποία σχετίζονται με την πολιτική συμπεριφορά των δύο φύλων. Ενώ η ελληνική κοινωνία θα μπορούσε, να αποτελέσει προνομιακό πεδίο διερεύνησης της συσχέτισης του φύλου με την ψήφο, για παράδειγμα, αφού ισχύει ακόμα και σήμερα η διάκριση ανδρικών και γυναικείων εκλογικών τμημάτων, σε καμία πολιτολογική μελέτη δεν έχει επιλεγεί ως κεντρικό αντικείμενο η σχετική διάκριση και, κατ' επέκταση, η διαχρονική

* Επίκουρος καθηγήτρια στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών.